

КОНЦЕПТ ІЗ ПОЗИЦІЙ ІНТЕГРАТИВНОЇ ТЕОРІЇ МОВИ

А.П.Мартинюк

У статті обґрунтовуються методологічні засади, основні положення та методичні процедури когнітивно-дискурсивного напрямку дослідження концептів у світлі інтегративних тенденцій у мовознавстві й окреслюються перспективи дискурсивної концептології, яка протиставляє уявленню про мову як інструмент комунікації-обміну інформацією тлумачення мови як знаряддя регуляції поведінки людини, що має знакову природу.

Ключові слова: інтегративна теорія мови, дискурс, концепт, язиковий знак.

Метою статті є обґрунтування основних положень когнітивно-дискурсивного напрямку дослідження концептів у світлі новітніх інтегративних тенденцій у мовознавстві.

Актуальність дослідження визначена загальною антропоцентричною спрямованістю сьогоденних лінгвістичних студій, що набуває *нового* змісту на підґрунті діяльнісного стилю мислення, впровадженого у науковий обіг в останній третині минулого століття.

Діяльнісний стиль мислення, на відміну від традиційного репрезентаційного, який отожднює процес пізнання з пасивним віддзеркаленням дійсності свідомістю абстрактного й індиферентного суб'єкта, постулює онтологічну первинність суб'єкта пізнавальної діяльності стосовно царини його існування й залученість суб'єкта до об'єкта пізнання шляхом входження в нього: свідомість суб'єкта спрямована не безпосередньо на певний фрагмент дійсності, а на себе самого у ситуації спостереження за ним (У.Матурана і Ф.Варела, О.О.Залевська, Ю.С.Степанов, О.В.Кравченко, О.І.Морозова та ін.). На підґрунті діяльнісного стилю мислення пріоритетний методологічний принцип сучасного мовознавства – антропоцентризм – набуває нового змісту: носію мови відводиться роль активного творця смислу, а власне уявлення про мову як вербальну репрезентацію готового знання, що є інструментом комунікації-обміну інформацією, замінюється тлумаченням мови як знаряддя регуляції поведінки людини, що має знакову природу.

Діяльнісне методологічне підґрунтя покладається в основу **когнітивно-дискурсивного напрямку** досліджень концептів, що наразі формується у когнітивній лінгвістиці (О.В.Кравченко, Ю.С.Степанов, О.І.Морозова, А.П.Мартинюк та ін.).

На статус *філософсько-методологічної* основи когнітивно-дискурсивного тлумачення концепту претендує феноменологія, що на відміну від позитивізму чи емпіризму визнає можливість здобуття систематичного, критичного, загального й методичного знання, яке відповідає критеріям науковості, не тільки з емпіричного світу речей, але й з актів свідомості, світу феноменальності [8, 95-111]. Центральним поняттям феноменологічної концепції є поняття *інтуїції*, трактоване як присутність певного предмета у свідомості. Ця присутність пов'язана з двома типами інтуїції, так званими *модальностями*. Модальності співвідносяться з різними об'єктами: по-перше, "реальними" об'єктами, що існують у межах просторово-часових і каузативних відносин; по-друге, об'єктами неемпіричної природи, актами інтуїції: концептами, ідеями, образами, уявленнями тощо. Сприйняття емпіричного трансцендентального об'єкта постає як лише один тип присутності. Привілейованого статусу йому надає емпіризм, роблячи його зразком об'єкта пізнання. Феноменологія встановлює примат свідомості як привілейованої сфери буття. Сутність свідомості визначено її *інтенціональністю*, тобто постійною спрямованістю на об'єкт, емпіричний трансцендентальний чи внутрішній, іманентний. У межах

феноменологічного підходу мовну систему слід розглядати як ментальну проекцію, форму присутності єдиного даного в досвіді феномену – *мовного матеріалу* (за Л.В.Щербою), реалізованого в *мовленнєвій діяльності*.

У трактуванні мовного знаку когнітивно-дискурсивний підхід спирається на біокультурну теорію значення Й.Златєва, концепцію автопоеза У. Матурані і Ф.Варелі, й подальші розробки їх ідей в *інтегративній теорії мови*.

Мова тут постає як специфічний вид біосоціальної активності, що супроводжує діяльність суспільних організмів. *Мовний знак* трактовано як явну матеріальну сутність, що є апіорно даною організму (свідомості індивіда) через органи чуття, але даною як фізичний компонент середовища, джерелом якого є інший організм (свідомість іншого індивіда). Для кожного окремого організму знак онтогенетично є компонентом середовища, механізм взаємодії з яким відрізняється від механізму взаємодії з іншими матеріальними сутностями, що виступають у ролі референтів знаків, лише тим, що взаємодія з мовним знаком як матеріальним компонентом середовища обов'язково передбачає взаємодію з джерелом знака, тобто іншим організмом (свідомістю).

Як фізичний компонент середовища мовний знак може стати, а може і не стати значущим (каузально релевантним) фактором у ситуації взаємодії організмів. Набуття статусу каузально релевантного фактора (і відповідно наділення його значущістю) не змінює матеріальної природи знака, але втягує його у динамічну систему відносин між двома організмами (свідомостями). Тобто зв'язок “мисль – знак” виникає як наслідок встановлення значущого зв'язку між двома організмам (свідомостями), який має біосоціальну основу. Відносини між взаємодіючими організмами мають *орієнтувальний* характер, оскільки в кінцевому підсумку вони спрямовані на збереження екологічної (каузально взаємообумовленої) системи “організм – світ” [5, 152-154].

Значення трактовано як *інтерсуб'єктивну сутність*, що виникає лише у процесі взаємодії індивіда з середовищем; воно має діяльну природу, обумовлену особливостями існування й адаптивної діяльності індивіда як соціальної істоти. Відношення “мисль – знак” і “знак – мисль”, подібно до відношення “предмет – мисль”, не є одновекторними. Класичний семантичний трикутник підлягає критиці як такий, що дає “урізану” картину дійсного положення речей, оскільки не враховує іншого організму (свідомості) як необхідної умови онтогенезу мовного значення.

“Визнання інтерсуб'єктивної природи значення, що виникає в універсумі інтерсуб'єктивного дискурсу як частини матеріального світу, в якому проходять інші (недискурсивні) види людської діяльності <...>, приводить до закономірного висновку про багатофакторність значення як когнітивного феномену, тобто феномену, породженого цариною когнітивних взаємодій організмів, або *консесуальною* цариною” [5, 153]. В кожний момент свого існування мовний знак знаходиться у просторово-часовому зв'язку з цілою низкою інших матеріальних сутностей, що створюють його буттєвий контекст (середовище); зміна цього контексту веде до зміни набору і характеру зв'язків, у які вступає знак. Відповідно, значення мовного знаку постає як динамічний набір асоціацій, що репрезентує “досвід знаку” (індивідуальний або суспільний) [5, 147].

Сутність значення визначена *цінністю*, яку конкретні фактори середовища мають для організму. Значення фізичних факторів, що сприймається за допомогою *вроджених ціннісних систем*, визначене їх роллю у збереженні життя індивіда та його роду. Значення культурних факторів оцінюється на основі *конвенціональних ціннісних систем*, що складаються із знаків. Ними потрібно оволодіти, перш ніж вони зможуть

детермінувати значущість значення для організму. “Для істот, що живуть у складних суспільствах і є здатними до культурного навчання, середовище є не просто фізичним, але фізично/культурним. Воно містить не тільки продукти матеріальної культури, а й різні соціокультурні практики: ритуали, правила та норми. Такі культурні категорії передбачають здатність до використання й інтерпретації *конвенціональних* знаків – у семіотичному смислі слова, – де відносно конкретний вираз (наприклад, потискання рук, жест, слово) *репрезентує* для членів певного колективу відносно менш конкретний концепт (напр. ДРУЖБА) <...>. Будучи соціальною за походженням, ця система значення інтерналізується у процесі її засвоєння і бере на себе роль набутої ціннісної системи, що є посередником між організмом і середовищем, тобто певною формою “семіотичного посередництва” [2, 315-316].

Як вроджені, так і набуті ціннісні системи відіграють контролюючу роль, спрямовуючи й оцінюючи поведінку організму та його адаптацію: з одного боку, внутрішні ціннісні системи сигналізують організму про необхідність здійснити якусь дію, тобто лежать у підґрунті мотивації та *інтенціональності* (цілеспрямованості); з іншого, – беруть участь в оцінюванні дій, призначаючи “винагороди” або “покарання”, й відтак впливають на більш адекватну поведінку в майбутньому, тобто *навчають*. При цьому конвенціональні ціннісні системи функціонують як різного виду *норми* (як моральні, так і мовні/мовленнєві). Це і становить основу *самокорекції* й *саморегуляції*.

Необхідною умовою оволодіння загальним, конвенціональним значенням є *інтерсуб’єктивність*, тобто здатність поділяти ментальні й емоційні стани: “X означає для тебе те саме, що він означає для мене”. Таке конвенціональне значення спочатку є міметичним, а у кінцевому підсумку - символічним, тобто мовою. Коли системи конвенціонального значення “стають частиною внутрішнього світу індивіда, семіотичне посередництво, що виникає в результаті, “стає між” організмом і безпосереднім світом. Таким чином, світ стає значною мірою “опосередкованим” для цього індивіда, а його свідомість – більш (само)рефлексивною і потенційно вільною від біологічної цінності” [2, 353].

Інтерсуб’єктивістське трактування мовного знаку є несумісним з поглядом на комунікацію як трансляцію смислів (ментальних репрезентацій), властиву традиційній кодовій моделі. У межах когнітивно-дискурсивного підходу *комунікацію* розуміють в інтегративному смислі як *зусилля щодо встановлення загальних орієнтирів у тій чи іншій ситуації взаємодії (консесуальній царині)*.

Відповідно, *дискурс* як частина комунікації постає як мовленнєва інтерсуб’єктивна взаємодія у певному соціальному контексті, що супроводжується конструюванням *особливого світу*. Конструювання особливого світу підпорядковане макропропозиції глобальної організації смислу в дискурсі, яка визначає планування, продукування, сприйняття й інтерпретацію дискурсу, стимулюючи інференційне прогнозування відповідно із заданими пресупозиціями дискурсу й активуючи певні настанови й очікування відповідно до заданих *ціннісних орієнтирів*.

У кожному комунікативному акті мовний знак відсилає до того чи іншого *концепту*, що є фактично специфічним станом нейтронної активності певної ділянки нервової системи індивіда, наділений значущістю, тобто здатністю забезпечувати *орієнтувальну взаємодію* з іншим індивідом. Концепт як одиниця індивідуальної свідомості є, з одного боку, результатом індивідуальної взаємодії, з предметним світом, тобто має феноменологічну природу і створює *феноменологічне знання*

(рівень аналізу), а з іншого – результатом осмислення цього феноменологічного знання *структуральним* знанням, що існує незалежно від сфер безпосереднього досвіду конкретного індивіда і є узагальнювальним підсумком досвіду покоління; належить не індивіду, а мовному колективу в цілому [4, 19-26].

Відтак концепт поєднує в собі індивідуальне й колективне соціокультурне, оскільки індивідуальне знання є віддзеркаленням колективного знання, переломленого через особистий досвід і особисте емоційно-оцінне переживання. Це колективне знання, об'єктивоване в матеріальних продуктах діяльності соціальних інститутів (культури, мистецтва, літератури, закону, ЗМІ тощо), “привласнюється” індивідом у процесі соціалізації. “Привласнення” є умовним терміном, що передбачає інтерпретацію й отримання свого власного індивідуального досвіду, оскільки, з точки зору інтегративного підходу, немає “об'єктивно існуючих” концептів, як і “готового знання”, яким можна було б обмінюватись. У феноменологічній парадигмі межі концептів визначені межами світу індивіда: те, що людина сприймає, залежить і від навколишнього світу, і від того, що еволюція “вмонтувала” у її нервову систему, і того, що вона знає з досвіду. “Смисл усіх висловлень, що продукуються та сприймаються, формується у кожному комунікативному акті кожним комунікантом самостійно. Відтак отримання слухачем форми має місце, а “отримання” смислу – ні. У будь-якій ситуації смисл продукується комунікантами” [1, 167].

В інтегративній теорії концепт фактично ототожнюється із смислом, що постає як “сукупний результат одноразової актуалізації такої структури свідомості, як значення, в конкретних часових і ситуативних умовах для конкретного організму, що приводить до такої зміни поведінки орієнтованого організму, яка певною мірою очікувалася орієнтувальним організмом в момент вживання певного мовного знака” [6, 243].

Взаємна орієнтація індивідів здійснюється на підставі *ціннісних орієнтирів дискурсу*, що постають як динамічний набір асоціацій, які відбивають “досвід знаку” (як індивідуальний, так і суспільний), тобто усі можливі в межах лінгвокультури знання про об'єкт/феномен, репрезентований концептом (одиницею, що його вербалізує) в дискурсі.

Ці знання можуть бути спільними для усіх представників лінгвокультури, соціумними, груповими або індивідуальними. Проте суспільний досвід завжди має примусову силу щодо індивідуального, забезпечуючи *інтерсуб'єктивність* й надаючи мовному знакові *орієнтувального* змісту.

У дискурсі *цінність* реалізується на підставі *категорії оцінки*, де остання постає як спосіб судження суб'єкта про об'єкт, процес і результат когнітивної кваліфікативної *операції оцінювання*, у той час як перша відсилає до аксіологічних орієнтирів, на основі яких здійснюється ця операція. Когнітивна операція оцінювання подкладена у підґрунті *лінгвальної регулятивності*: індивід-суб'єкт рефлексії оцінює відповідність того чи іншого референта соціокультурним еталонам/нормам, що є підставою для інференції у вигляді *регулятивної настанови* щодо прийнятних/неприйнятних для нього/неї моделей поведінки з урахуванням тієї обставини, що на *соціальне схвалення* можна розраховувати лише у разі відповідності соціально санкціонованим нормам/еталонам.

Відтак регулятивний потенціал концепту визначається його цінністю для індивіда, а сутність регулятивної функції мовного знаку, що актуалізує концепт у дискурсі, полягає у тому, що, репрезентуючи категоризацію дійсності на підґрунті певних аксіологічних орієнтирів, він набуває прескриптивного потенціалу і є здатним чинити

регулятивний вплив на індивіда шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб [7].

Конвенціональні засоби мовної об'єктивації оцінки служать лише **опорами для інтерпретації** оцінки у дискурсі: вони можуть змінювати оцінний знак і набувати протилежного, залежно від аксіологічних орієнтирів, відбитих у пресупозиціях дискурсу як "особливого світу". Це ілюструє один із ключових постулатів діяльнісної методології: те, що індивід бачить, залежить від того, як він дивиться на світ.

Новітня інтегративна методика лінгвістичного аналізу знаходиться на стадії формування. Оскільки єдиним реальним доступом до аналізу концепту для лінгвіста є матеріальний мовний знак (слово, словосполучення, фразеологізм різного ступеня ідіоматизації, речення, текст або низка текстів у інтертекстуальному вимірі), який об'єктивує цей концепт у дискурсі, зміст і структуру концепту (звісно, йдеться про мета-концепт) можна встановити лише за умови систематизації даних, отриманих у результаті вивчення усіх доступних спостереженням дискурсивних реалізацій концепту зі спиранням на *дискурсивні методики*. До таких належить, зокрема, **методика когнітивно-дискурсивної інтерпретації**, яка залучає експлікатури, імплікатури, пресупозиції дискурсу, що дозволяє прогнозувати інференції інтерпретатора та моделювати його/її пресупозиційний фонд знань, який постійно модифікується під час розгортання дискурсу. Ця методика може стати плідною як для ідентифікації концепту у дискурсі (див. аналіз концепту НЕПРАВДА О.І. Морозової [9]), так і для встановлення ціннісного змісту актуалізованого концепту (див. аналіз дискурсивних реалізацій оцінних значень лексико-фразеологічних засобів об'єктивації концептів МАСКУЛІННІСТЬ/ФЕМІНІННІСТЬ [7] або пропозиційного змісту фрагментів дискурсу, що відбивають ціннісну ієрархію концептів DATA, INFORMATION, KNOWLEDGE [3]).

Наприклад, у наведеному нижче фрагменті дискурсу актуалізовані альтернативні ознаки концепту ФЕМІНІННІСТЬ, що набувають протилежної значущості у межах двох протилежних аксіологічних систем: традиційної патріархальної та альтернативної феміністської. Ці ознаки, приписувані референту жіночої статі, позначені конвенціонально позитивно-оцінними прикметниками *beautiful/гарна, elegant/елегантна, gracious/добра*, а також негативно-оцінними *submissive/покірлива* та *stupid/дурна*.

З точки зору суб'єкта оцінки чоловічої статі, що здійснює операцію оцінювання на підґрунті пресупозицій традиційних патріархальних аксіологічних орієнтирів, усі названі прикметники актуалізують позитивну оцінку. Ця позитивна оцінка експлікована словосполученням *the right kind of woman/справжня жінка*, що кваліфікує референта-жінку, якій притаманні саме такі якості, як еталонну. При цьому одні мовні засоби (*beautiful/ elegant/ gracious*) зберігають конвенціональний оцінний знак, а інші (*submissive/ stupid*) змінюють його на протилежний (цікаво, що прикметник *submissive*, вжитий стосовно чоловіка, реалізував би негативну оцінку в межах патріархальних еталонів, що лише підтверджує динамічність дискурсивної оцінки).

у межах альтернативних аксіологічних орієнтирів, яких дотримується оповідач-жінка, що водночас є суб'єктом оцінки, усі ці якості підлягають переоцінці й підпадають під негативну оцінку, експліковану образною номінацією *victims/жертви*.

На підставі інтерпретації фрагмента суб'єкт рефлексії інференційно виводить власну оцінку названих якостей й визначає їх цінність/значущість для себе не стільки на основі конвенціональних значень, скільки на підґрунті пресупозицій, що містяться у

пропозиційному змісті фрагмента дискурсу, а також усього асоціативного потенціалу, пов'язаного з історично сформованим та етнокультурно маркованим знанням/уявленням про ФЕМІНІНІСТЬ, який актуалізують номінації *the right kind of woman* та *victims*, що служать опорами під час інтерпретації, оскільки експлікують дві протилежні оцінки референта жінки. Відповідно до цінності/значущості цих якостей для себе самого/самої, суб'єкт рефлексії виводить *регулятивну настанову* щодо моделі поведінки, яка є найбільш прийнятною для нього (*обирай жінку, що є/або, навпаки, не є ТАКОЮ: гарною/елегантною/ покірливою/не дуже розумною/не прагнучою кар'єрної самореалізації/ бажуючою вдало вийти заміж/ неї (дотримуйся/не дотримуйся ТАКОЇ моделі поведінки)*). Під час виведення регулятивної настанови суб'єкт рефлексії з необхідністю (свідомо/несвідомо) враховує той факт, що обрана модель поведінки може отримати соціальне схвалення лише у тому разі, якщо його аксіологічні орієнтири збігаються з соціально санкціонованими нормами та еталонами:

*Like most women of her generation, Jo was aware that fairy-tales had been used for centuries to produce what most men regarded as **the right kind of woman**. A woman who was **beautiful, elegant, gracious, a little stupid and, above all, submissive**, a woman who lived in the hope of marrying the right kind of man. Jo's own contribution to the subject was to show how the original tales – often designed to empower women – were twisted by a succession of writers to turn them into **victims**. **Victims whose only chance of survival was to use their beauty, grace and submissiveness to hook a handsome prince, or the nearest equivalent.** (P. Bryers 2003, p. 70).*

Таким чином, інтегративна теорія мови відкриває нові перспективи дослідження концептів, дозволяючи зрозуміти їх роль у реалізації регулятивної функції мови.

Перспективи дослідження вбачаємо у розробленні нових дискурсивних методик та інструментів аналізу мовних засобів актуалізації концептів у дискурсі, які б дозволили повніше розкрити природу лінгвальної регулятивності.

CONCEPT VIA INTEGRATIVE THEORY OF LANGUAGE

A.P. Martinyuk

The article presents the analysis of the methodology, basic notions and methodic procedures of the cognitive-discursive trend of concept research within the integrational tendencies in linguistics and outlines the perspectives of the discursive approach which criticizes the view of language as a verbal representation of ready-made knowledge used as an instrument of communication to exchange information and establishes the conception of language as a semiotic means of regulating people's behaviour.

Key words: integrational language theory, discourse, concept, language sign, language regulatory function.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипов И.К. Полифония мира, текст и одиночество познающего сознания / И.К. Архипов // *Studia Linguistica Cognitiva*. – Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 157-171.
2. Златев Й. Значение = жизнь (+ культура): Набросок единой биокультурной теории значения / Й. Златев // *Studia Linguistica Cognitiva*. – Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 308-361.
3. Китова О.Б. Ценность как доминанта иерархии концептов data, information, knowledge / О.Б. Китова, О.В. Кравченко // *Studia Linguistica Cognitiva*. – Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 257-275.

4. Кравченко А.В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации / А.В. Кравченко. – Иркутск: Изд.-во Иркут. гос. ун-та, 2004. – Изд-е 2-е исправл. – 206 с.
5. Кравченко А.В. Является ли язык репрезентативной системой? / А.В. Кравченко // *Studia Linguistica Cognitiva*. – Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 135-156.
6. Колмогорова А.В. Языковое значение как структура знания и опыта / А.В. Колмогорова // *Studia Linguistica Cognitiva*. – Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 240-256.
7. Мартинюк А.П. Регулятивна функція гендерно маркованих одиниць мови (на матеріалі сучасного англомовного публіцистичного дискурсу): автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04 – Київ, 2006. – 40 с.
8. Мерло-Понти М. О феноменологии языка / М. Мерло-Понти // *Знаки*: пер. с франц. – М.: Искусство, 2001. – С. 95-111.
9. Морозова О.І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі сучасної англійської мови): автореф. дис. ... д-ра. філол. наук: 10.02.04. – Київ, 2008. – 32 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Bryers P. *The used women's books club*. – L.: Bloomsbury, 2003. – 282 p.

Надійшла до редакції 28 вересня 2009 р.